

Fosztó László

Közelítések 1.

Társadalomszerkezet, területi szegregáció, a rasszalizáció, és a fejlesztési politikák

Bevezetés

Ebben az írásban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam néhány társadalom-szerkezeti (strukturális) vonatkozását azoknak a kutatási terepeknek, amelyeket a területi szegregáció, a társadalmi kirekesztés (és a kirekesztés rasszalizációja) kortárs megjelenésének vizsgálatára választottunk ki a SPAREX projektben.

A vizsgálatom szempontjai a szociális antropológia klasszikus elméleteinek forrásvidékéről származnak (elsősorban Mary Douglas munkáiból merítetek). Ennek a szövegnek a folytatásaként két másik aspektust fogok vizsgálni a gazdaságszerkezet, illetve a társadalmi nyilvánosság szerkezete és a láthatóság kérdéskörében (amelyek két további írás témái lesznek).

A következő módon strukturáltam ezt a szöveget: először röviden bemutatom azt elméleti keretet, amely a „kulturális elmélet” címén vált ismertté a politikatudomány és fejlesztési közgazdaságtanban (development economics). Utána néhány olyan példát mutatok be, amellyel a terepmunkánk során meglátogatott/megismert közösségekben találkoztunk (elsősorban Marosvásárhely és Csíkszereda roma közösségeiben szerzett tapasztalatokra alapozva). Ezeknek a terepeknek a részletes vizsgálata szolgálhat majd empirikus talapzatként egy későbbi tanulmány számára. A befejező részben felvillantom azokat az irányvonalakat és továbblépési lehetőségeket, amelyek egy kidolgozottabb elemzés és egy bizonyíték-alapú közpolitika csomag (evidence based policy) kidolgozásához járulhat hozzá.

A „kulturális elmélet” és a benne rejlő lehetőségek

Mary Douglas legismertebb munkája a *tabu* fogalmát és annak társadalmi vonatkozásait elemző klasszikus „Tisztaság és veszély” (Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo, 1966). Ebben a könyvében a vallási eszmék, és a rituális tisztaság/tisztátalanság vizsgálatának strukturalista ihletésű elemzésén keresztül a brit antropológusnő bemutatja, hogy szimbolikus besorolások (kategorizációk) és az általuk létrehozott társadalmi rend, milyen meghatározó hatással van az ezekben a kulturális rendszerekben élő emberek életére.

Az alább röviden bemutatott elemzési modell egy későbbi kötetéből származik. A „Természetes szimbólumok” (Natural Symbols. Explorations in Cosmology, 1970) tulajdonképpen szervesen kapcsolódik Douglas korábbi elemzési modelljéhez, de ebben a kötetben azt mutatja be, hogy azok a mechanizmusok, amelyekkel az emberek az őket körülvevő világot megjelenítik, hogyan szolgálnak számukra megkerülhetetlen orientációs rendszerként, mintegy természetessé téve a társadalmi rendet, amelyben élnek. Az elemzés kiemelt vizsgálati tárgya a test-szimbolizáció, amely egyaránt szolgál világ-magyarozatként és viselkedés-modellként az egyes kultúrákban (Az antropológiai roma-kutatások ennek az elemzési vonalnak számos szemléletes példáját mutatták be Douglas nyomán).

A *Természetes szimbólumok* negyedik fejezetét Douglas a *rács* és *csoport* elemzési modell kidolgozásának szenteli (Grid and group p.54-68) és bemutatja (elsősorban Basil Bernstein és

Émile Durkheim munkáit használva forrásul), hogy ezen két dimenziót véve alapul miként lehet megérteni a szocio-kulturális jelenségeket az egyénre nehezedő külső társadalmi kontroll (csoport) és az egyén által interiorizált „belső” kategorizációs rend (rács) kombinációjaként.

Habár ezt a modellt Douglas először az általa vizsgált afrikai etnográfiai anyag alapján írja le, a modell általánosítható. Ennek egyik meggyőző bizonyítéka, hogy a modell megfogalmazása óta elmúlt több mint 40 év során számos szerző alkalmazta és az elemzési mód befolyása messze túllépte a szociálanropológia diszciplináris határait; a politika tudomány, a kockázat elemzés, és a közgazdaságtan területén egyaránt születtek meggyőző *rács-csoport* elemzések, sőt a modell „*Kulturális Elmélet*”-ként (Cultural Theory, illetve néha „grid-group cultural theory”-ként) önálló nevet szerzett.

Az elméletet számos kritika érte, ezek ellenére én inspiráló kiinduló alapnak tekintem, és megpróbálom a következő részben bemutatni hasznosíthatóságát a terepmunkánk anyagán. De először hadd foglaljam röviden össze a modell fő komponenseit (elsősorban Douglas 2003 alapján).

A rács-csoport modell két dimenziója egy négyes osztatú konceptuális mezőt határoz meg (lásd Ábra 1.). A mező négy cellája magába foglalja azokat a teoretikus konstrukciókat, amelyek irányadóként szolgálhatnak a társadalmi és kulturális formációk lokalizálásához és ez által segítve a megértésüket, értelmezésüket.

		Csoport	
		-	+
rács	+	A fatalizmus	C hierarchia
	-	B individualizmus	D proteszt-csoport

Ábra 1. A rács-csoport elemzés konceptuális keretei

A jobb oldali cellák az (C–D) *erős csoport*, azaz a társadalmi kontroll és a kollektívizmus oszlopát alkotják. Az erős csoport jellemzője, hogy az ide sorolható formációk jól körülhatárolják a tagságot; meghatározzák a rekrutáció és a tagok közül való kizárás módjait és feltételeit, valamint fokozott társadalmi kontrollt gyakorolnak a tagok viselkedése fölött.

Ezeknek az ellentéte vagy hiánya/csökkentet befolyása jellemzi a bal oldalon található a *gyenge csoport* oszlopot (A–B), az ide sorolható társadalmi formák tágabb teret engednek az individualizmus és az egyéni világlátás különböző formáinak.

A felső sor két cellája az erős rács (A–C) a társadalmi világról alkotott merev percepció sora, az ide sorolható kulturális formák a kötött státusok és nehezen változtatható pozíciók és percepciók (pl. a társadalmi rétegződésről alkotott merev elképzelés) világa. A *gyenge rács*

sora (B–D) ezzel szemben tág teret enged az egyéni besorolások, a rugalmas / mobilis elképzelések és életút-víziók megvalósításához.

Az erős csoport-erős rács (C mező) kombináció olyan típusú szocio-kulturális formációkra jellemző, amelyek a társadalmi rangot tartják mindenk fölött állónak, tisztelik a „hagyományt” mert kozmológiájukban az a világrendet képezi le a társadalom számára. Az ide sorolható kultúrák jellemző berendezkedési formája a *hierarchia*. Ide sorolható példákat hozhatunk különböző történeti korokból az ideológiailag ellenőrzött vagy dogmatikus alapon szerveződő társadalmak eseteit, illetve teljes társadalmak olyan alrendszerait, amelyeket merev elvek irányítanak, és működésüket alá-fölé rendelő viszonyok határozzák meg, mint például az állami bürokrácia különböző formái esetében.

Az erős csoport-gyenge rács kombináció (D mező) ezzel szemben olyan kulturális formáknak „ad otthont”, amelyek bár éberen ellenőrzik a csoporthatárokat, a rekrutációjuk és a tagok kirekesztése szabályozott, a csoporthatáron belül egalitáriánus értékeket és gyakorlatokat tartanak fenn, a tagok világlátását az egyéni morális teljesítmény irányítja és nem egy tradicionális / hierarchikus világrend. Ennek a kultúrának tipikus megjelenési formája a *proteszt-csoport* vagy a különvéleményt megfogalmazó kisebbség (dissenting minority). Ebben a mezőbe sorolnám a tiltakozást kifejező enklávékat, a vallási „ébredési” és proteszt-irányzatokat (ún. „szektákat”), de polgári- és emberjogi mozgalmak kultúrája is többnyire ide sorolható.

A gyenge csoport-gyenge rács (B mező) alaptípusa a *vállalkozói kultúra*. Az ide sorolható formációk társadalom-szervezetüket tekintve individualisták, és leggyakrabban az egyéni érdemet és szabadságot teszik világlátásuk alapjává. Eltérhetnek abban, hogy az egyéni opportunizmust illetve a versengést miként próbálják keretek közt tartani, de alapjában nem gyakorolják a társadalmi-kontrol vagy a csoport-határ ellenőrzés formáit.

A gyenge csoport-erős rács kombináció mezőjébe (A cella), hasonló módon individualista berendezkedésű társadalmi formákat sorolhatunk, lényeges különbség azonban, hogy ezekre a kultúrákra merevebb percepciók / kozmológiai struktúra jellemző. Az individuumok úgy látják magukra vannak utalva, de az őket körülvevő világban erős struktúrák tartanak rendet és egyéni kitorési esélyek alig adódnak. Ennek a mezőnek alapvető formái a társadalmi izolátumok, és a rájuk jellemző világlátás a *fatalizmus*.

A modell bemutatását két rövid megjegyzéssel zárom:

1) A konceptuális mátrixot inkább egy többpólusú erőtérként kell elképzelni, nem merev besorolási eszközként. Az empirikusan azonosítható és leírható szocio-kulturális formák csak ritkán illeszthetők egyik vagy másik pólus tiszta-formái közé. Az erőtér azonban segíthet abban, hogy egy-egy leírt formát körülhatároljunk és főbb vonásait azonosítsuk. Mi több, stratégiai javaslatokat is inspirálhat ez a modell, ha dinamikus kultúrák közti koalíciók és egyes formák mobilizálását próbáljuk azonosítani.

2) A „négy kultúra” vonásait mutató formációk minden társadalomban fellelhetőek, és Mary Douglas figyelmeztet (2004: 92-93) hogy ezeknek együttélése és egymáshoz viszonyított relatív súlya adja a fennálló rend stabilitását, a különböző formák függenek egymástól, és szükségük is van egymásra. Ha egyik vagy másik forma dominanciája megnő, az egyensúly felborulhat. Ezt a dinamikát minden beavatkozás/fejlesztés során figyelembe kell venni, különben a legjobb szándékú törekvések is olyan mellékhatásokat generálhatnak, amelyek a célul tűzött fejlődést veszélyeztetik.

A következő részben a felvázolt csoport-rács erőter segítségével körvonalazok egy előzetes értelmezést, azon empirikus szituációkra alapozva, amelyeket terepmunkánk során regisztráltunk.

A terepmunka útjain

Ahhoz, hogy megvizsgáljuk hol állunk az empirikus vizsgálatok alapján, illetve merre vezethet tovább az út, amely az azonosított problémákat enyhíteni, orvosolni tudja, röviden bemutatom néhány elemét annak, hogy miként használható a csoport-rács modell a tereptaszlatok értelmezésére.

Az itt tárgyalt két város és az ott élő roma közösségek közt számos különbség van. Annyit már az elemzés jelenlegi stádiumában megállapíthatunk, hogy a szembetűnő különbségek egyik kontextuális magyarázata a két város eltérő demográfiai és etnikai szerkezete. Marosvásárhelyen méreteiben egy nagyobb város mint Csíkszereda, etnikailag megosztott, román, magyar valamint jelentős arányú roma populáció lakja. A város politikai versengés színtere, de hangsúlyosan jelen vannak a polgári (civil) kezdeményezések is. Csíkszereda méreteiben kisebb etnikailag és politikai versengés szempontjából homogénebb terep. A helyi önkormányzat mindkét esetben jelentős szerepet játszott a helyzet kialakulásában és a jövőben is megkerülhetetlen szereplők lesznek a szituáció alakításában, a problémák orvoslása során.

A terepkutatás során, az első kontaktusok, a bemutatkozás, a terepszemle megszervezése, gyakran vezet egy-egy közösségi kapuőr (*community gate-keeper*) kapcsolati hálóján át. Sok esetben ez a kapuőr megkerülhetetlen; megpróbálja ellenőrizni, irányítani, esetleg megakadályozni a kapcsolatteremtést.

Ezeknek a helyzeteknek jó példáival találkoztunk minden terepszemle alkalmával. A következő bekezdésekben elsősorban a csíkszeredai romaközösségek (Tavaszi utca és Somlyó) illetve marosvásárhelyi (hidegvölgyi, Băneasa utcai, maros-parti, és a Hegy utcai) példákra alapoztam (a részletes terepleírásokat külön fogjuk elkészíteni).

Az első és legszembeütőbb különbség a csíkszeredai és a marosvásárhelyi kapuőrök közt, hogy milyen intézményekkel vannak elsősorban jó kapcsolatban (ez által mintegy ők jelentik meg az illető intézményeket a romaközösség számára), illetve hogyan próbálják segíteni vagy gátolni a külső kíváncsiskodók belépését vagy hozzáférését a helyi kapcsolatokhoz.

Marosvásárhelyen két típusba sorolhatóak a kapuőrök: 1) egyik részük olyan szervezetek és egyesületek vonzásköréhez tartozik, amelyek az emberi jogokat, szociális szolgáltatásokat, és közösségépítő tevékenységeket végeznek (pl. Divers, Pro Európa, Szivárvány, egy angliai szervezet, illetve a Római Katolikus egyház), 2) a másik csoportjuk a rendőrség és polgármesteri hivatal különböző tisztviselői, a jelentősebb cégek (pl. a város köztisztviselési vállalat) hatása alatt állnak. Csíkszeredában az első típusba tartozó kapu-őrökkel szinte egyáltalán nem találkozhatunk, ellenben a második típusba sorolható kapuőrök sokkal erőteljesebben és következetességgel ellenőrzik a külső kapcsolatokat (és vélhetőleg a belső hálózatok működését is próbálják irányítani – ennek bizonyítására további leírások és elemzés kell).

A csoport-rács fogalmi erőteret használva értelmezési keretként megállapítható, hogy az egyes roma-közösségek diskurzusai, amelyeket első körben megosztanak egy külső

szereplővel, bár eltérő mértékben, de magukon viselik az A mezőre jellemző fatalisztikus világlátás jegyeit.

Az is nyilvánvaló, hogy a marosvásárhelyi esetben jelentős a C mezőbe (hierarchia) tartozó szereplők hatása, de a D mezőbe tartozó aktorok is jelen vannak. Tehát a $C \rightarrow A$ illetve $D \rightarrow A$ kapcsolatok mentén szerveződnek a kapuőrök. A csíkszeredai esetekben szinte kizárólagos a $C \rightarrow A$ hatás, és a kapuőrök egyik nyilvánvaló feladata a $D \rightarrow A$ hatás blokkolása.

Mindkét esetben jelentős mértékben feltűnik a $C \leftrightarrow B$ tengely. Ennek a tengelynek a részletesebb leírása és elemzése fontos lesz mindkét esettanulmány kidolgozásában. A szakirodalom ezt a hierarchia-vállalkozó kapcsolatot a *hatalmi tengely* fogalmával (power axis) írja le, ezekben a kapcsolatokban általában a szövetségkeresés és versengés egyaránt jelen van.

Fontos továbbá az $A \leftrightarrow D$ tengelyt is megvizsgálni, mert ezeknek a kapcsolatoknak szerepük lehet magába záródó és lemondó passzív és elszigetelődő egyének, illetve az aktív tiltakozást megszervező proteszt-csoportok dinamikájának megérésében. Külső ráhatásként mindkét esetben jelen vannak a nemzetközi szervezetek (ezeket a kapcsolatokat is blokkolni próbálja a $C \rightarrow A$ hatás, különösen Csíkszereda esetében), illetve helyileg is jelentős missziókat működtetnek neo-protestáns vallási mozgalmak. A közösségszervező erőiket érdemes lesz figyelemmel kísérni.

Tengelyek és kátyúk. Merre tovább?

De mivel magyarázhatóak a különbségek a két eset között (Marosvásárhely/Csíkszereda)? Pusztán esetleges változók mentén kell megérteni? Hogyan lehetséges a rendszerezet (szisztematikus) összehasonlítás? Hogyan építhetők ki több tengely mentén szerveződő fejlesztési stratégiák és melyek azok a kátyúk, amelyek fenyegetik, hogy ezek gördülékenyen életbe léptethetők legyenek?

Az itt bemutatott *csoport-rács* társadalomszerkezeti elemzésnek abban látom a hasznát, hogy felhívja a figyelmet a különböző szereplők strukturális pozícióiban rejlő lehetőségekre és kockázatokra. Egyszersmind arra is lehetőséget ad, hogy a különböző szituációkban résztvevők számára stratégiai javaslatokat fogalmazzunk meg.

A helyzetek létrejöttében és fenntartásban szerepet játszó hatások adatolt leírása szempontjából fontos a helyi roma közösségek belső szerkezetének részletesebb elemzése (családszervezet, vallási gyülekezet, gazdasági hálózatok, segítségnyújtó szervezetek, egyesületek és más akciócsoportok), illetve a helyi hivatalos szervek szerepének definiálása (a polgármesteri hivatal különböző tisztviselői, és a rendfenntartó szervek, a jelentősebb cégek, pl. a város köztisztasági vállalatjai, illetve a helyi pártok, amelyek jelentős szerepet játszanak az önkormányzati választások során).

A kidolgozottabb elemzésekhez természetesen további munka szükséges. A részletes elemzés a társadalomtörténeti és gazdaságszervezeti adatok összegzése és értelmezése révén vélem folytatható, illetve a gyűjtött kvalitatív empirikus anyag mélyebb olvasata segítségével.

Bibliográfia:

Douglas, Mary (2002) [1970]: *Natural Symbols. Explorations in Cosmology* (with new introduction), London, New York: Routledge.

Douglas, Mary (2003) [1992] *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*, London, New York: Routledge

Douglas, Mary (2004) *Traditional Culture, Let's Hear No More About It*, In Rao, Vijayendra and Walton, Michael (eds.) (2004) *Culture and Public Action*, Stanford: Stanford University Press, p. 59-109.

Ostrander, D. 1982. *One and two dimensional models of the distribution of beliefs*. In *Essays in the sociology of perception*, ed. M. Douglas. London: Routledge.

Rao, Vijayendra and Walton, Michael (eds.) (2004) *Culture and Public Action*, Stanford: Stanford University Press. (lásd még: <http://www.cultureandpublicaction.org/conference/book.htm>)